

KOVÁCS SZILVIA

## Az emlékezet helyei a kultúratudományok térbeli fordulatának aspektusából\*

*Die Verortung von Gedächtnis*, hg. CSÁKY Moritz, Peter STACHEL, Wien, Passagen Verlag, 2001.

Az Osztrák Tudományos Akadémia Kultúratudományi és Színháztörténeti Bizottsága 2000 novemberében második alkalommal rendezett az *Emlékezet helyei (Orte des Gedächtnisses)* című kutatási program keretében nemzetközi konferenciát. A konferencián elhangzott előadásokból jelent meg 2001-ben a Passagen Verlagnál a *Die Verortung von Gedächtnis* című tanulmánykötet. A kiadvány a kultúratudományok emlékezetdiskurzusának azon alapvetését világitja meg esettanulmányok segítségével, miszerint a kollektív emlékezet helyekben és terekben létesül, őrződik meg és hagyományozódik. Az egyes tanulmányok emlékezetfogalma mögött az Aleida és Jan Assmann által képviselt emlékezetértelmezés áll, ugyanakkor a kollektív emlékezet szociokulturális aspektusainak reflexióiban felismerhető a Maurice Halbwachs által is képviselt emlékezetkutatás kontextusa. A kötet tanulmányai az emlékezet és térbeliség vonatkozásában a sokféleség jegyében képviselik az emlékezetkutatást. Így például szó van emlékezés és felejtés viszonyáról, a kollektív nemzeti identitástudatnak és a nemzeti himnusznak mint az emlékezetet intézményesítő szimbólumrendszernek az összefüggéséről. Más írások a kollektív emlékezetnek az országon, államon belüli területi viszonyokon alapuló értelmezésével foglalkoznak, valamint Bécs egy városrészének kulturális jelentésösszefüggéseit térképezik fel. A kötetben prezentált emlékezhelyek a közép-európai kulturális tér hibriditásának tapasztalatában teremtenek emlékezetdiskurzust. E beszédterben az emlékezés dinamikusan változó tényezőiből (úgy mint a topográfia, a kartográfia perspektívája, az urbanizálódás téralkotó elveinek aspektusai, a közösségalkotás imaginárius dimenziói) kialakul egy olyan kulturális térnek a képzete, melyben a kulturális emlékezet nem egy eleve adott közös állandó, hanem a helyek észlelhetőségének, jelentéssé válásának – nemzeti, individuális és szociokulturális kontextusban egyaránt megközelíthető – közege.

A nyitószöveg elméleti bevezetőként is olvasható. Bernhard Giesen, Valentin Rauer és Christoph Schneider a kulturális emlékezet egyik modelljét írják le, mely jelen és múlt összefüggésében beszél a helyek emlékezetéről.<sup>1</sup> Emlékezhelyen olyan

\* A publikáció elkészítését a TÁMOP 4.2.1./B-09/1/KONV-2010-0007 számú projekt támogatta. A projekt az Új Magyarország Fejlesztési Terven keresztül az Európai Unió támogatásával, az Európai Regionális Fejlesztési Alap és az Európai Szociális Alap társfinanszírozásával valósult meg.

<sup>1</sup> Bernhard GIESEN, Valentin RAUER, Christoph SCHNEIDER, *Vergangenheitsentlastung durch Differenzierung*, i. m., 15–39.

helyeket értenek, melyek az emlékezet külső tárolói, funkciójuk pedig a mindenkori jelen megszabadítása a múlt mindazon terhétől, mely egyébként a múlt ignorálását, illetve felejtését gerjesztené. A jelen effajta tehermentesítése egyúttal a múlt tehermentesítése is. Múltról a mindenkori jelen önértelmezése felől beszélhetünk; ami történelmi múltként elbeszélhető, az a jelen történelmi gondolkodásának köszönhető. Ahhoz, hogy kialakuljon a történelmi gondolkodás és a történelmi múlt képzete, szükség van a tudás differenciálódásának olyan formáira, mint az emlékezhelyek. A múlt tehermentesítése együtt jár azzal, hogy bizonyos helyek feltöltődnek emlékezettel, így a jelen hétköznapi, valamint ünnepi helyeinek és idejének szétválása emlékezetkultúrát alapít. Ilyen emlékezhely az archívum, az emlékmű, a naptár, illetve annak ünnepnapokként jelölt napjai. Az emlékezhelyeknek tehát van időbeli aspektusuk, jelenlétükkel kialakítják a kultúra szinkrón dimenzióit. Egyidejűleg léteznek a jelen térbeliségében, illetve időpillanatában és a múltként emlékeztetéssé váló időben – felidézve egy adott helyen egykor lezajlott eseményeket. A kalendáriumra mint emlékezhelyre a tanulmány a következő példát említi: a 12. században a szentek kalendáriumának bevezetése háttérében a nyugat-európai pápai hatalom megerősödése állt. Egy ilyen transzlokális kalendárium révén létrejött egy intézményesen koordinált emlékezetközösség: zarándokok, vándorló szerzetesek számíthattak arra, hogy bárhol is járjanak a keresztény Európában, ugyanazon a napon mindenhol ugyanannak a szentnek az ünnepét tartják meg, és ezeken az ünnepeken ők is részt vehetnek; vagyis idegen helyen, ismeretlenek között is ugyanaz az ünnep létesített kapcsolatot, mely a kereszténység elképzelhető közösségébe fogadta be a zarándokot. A vallási gondolkodáson alapuló európai kulturális rendszer megőrzésében fontos szerepe volt az ünnepben kollektíven átélhető időnek, melyben az emlékezés is gyökerezik. A múlt jelenvalóvá tétele a helyek és az ünnepek szimbolikus reprezentációjában mindig szelektív, perspektívafüggő és szituatív, így sem az emlékezésnek, sem a múltnak nincsenek kétszen kapott tényei, az emlékezés és a történetírás is a mindenkori jelen perspektíváira és szituációjára támaszkodik. A tanulmány emlékezet és történelem összefüggésének azon mozzanatára épít, mely a történelmi tudat 18. századi kialakulásából és ennek a történelem mibenlétére vonatkozó következményéből származik. Ekkor váltja fel ugyanis a történetek sorát, a dolgok históriáját az antropológiai folytonosságként felfogott történelem.<sup>2</sup> A valláson alapuló történetek sorozata, illetve az erre épülő ünnepek elgondolása és átélése még feltételezi az emlékezetmegőrző tetteket, mint például a zarándoklatot, mely nem rekonstruálja a múltként értett történeteket, hanem az örök jelenhez kapcsolva az ünnep alkalmával újra megélhetővé teszi a szentek cselekedeteit. A lokalitásokon átívelő közösségi emlékezet további ünnepei voltak még a fejedelmek születésnapjai vagy a győztes csaták évfordulóit, melyek célja az volt, hogy létrehozzák és megerősítsék az uralkodó alattvalóinak közösségét. Az évfordu-

<sup>2</sup> Lásd KULCSÁR SZABÓ Ernő, *Hogyan és mivégre írunk irodalomtörténetet az ezredvégen?* = K. Sz. E., *A magyar irodalom története 1945–1991*, Budapest, Argumentum, 1994, 8.

lók sora a nemzetállamok megjelenésével bővült, illetve változott: az alkotmányos közösségként létrejött nemzet alapítása, az idegen elnyomás alóli függetlenedés nemzeti emléknapokat hívott életre, melyek közös ünneplése még mindig támaszkodott az élő emlékezetet szakralizáló rituáléjára. A tanulmány olyan emlékezhely-modellt kínál, mely szerint az emlékezhelyek nem kizárólag az élő emlékezetet felváltó történelem közegében helyezhetőek el, hanem mindenkor jelen vannak, hogy tehermentesítsék a jelent a múlttól való tudás összességétől. Ez ellentétes Pierre Nora emlékezhely-értelmezésével,<sup>3</sup> mely szerint ezek a helyek éppen azért léteznek, mert a történelem felszámolta az emlékezetet.

Az emlékezhelyek újabb lehetőségét kínálják – az épített térbeliségen túl – a szövegterek. Kollektív emlékezet és nemzeti identitás összefüggését értelmezi Stephan Eglau tanulmánya,<sup>4</sup> mely az osztrák nemzeti himnusz kapcsán vizsgálja meg a zene emocionális hatásmechanizmusainak szerepét a szimbolikus jelentéstartalmak megteremtődésében és hagyományozódásában. Eglau megállapítása szerint az osztrák nemzeti himnusszal kapcsolatban – mely kezdetben egy nagyon heterogén kollektív tudat szimbóluma volt – 1804-től lehet Ausztria-tudatról beszélni, ez utóbbi számára pedig, a himnuszon túl, az egyetlen közösségképző mozzanat az egyébként etnikailag és kulturálisan sokféle osztrák császárságban a császár személye volt. A császár ezt az identifikáló szerepet azáltal nyerhette el, hogy szimbólumok révén biztosították állandó jelenlétét a lakosság emlékezetében. A reprezentáció egyik szimbolikus kódja a zene volt, melyet identitáslétesítő szerepben már sokkal korábban is használtak, de a nemzeti identitástudat támaszaként csak a 18. századtól. A himnusz zenéje eredetileg a császár személyét identifikálta egy heterogén közösség ugyanazon uralkodójaként, és csak rajta keresztül vált a közösségi tudat formálójává. A zene a himnusz esetében olyan médiuma a kollektív identitástudatnak, mely az egymás mellett élők sokféleségéből tudatosan, intellektuálisan, szellemileg és emocionálisan megalapozott, politikai szinten egységes közösséget alkot. E kollektív identitástudat kialakulása azonban igen hosszú folyamat, melyet a himnusz többször megváltozott szövegén keresztül is vizsgálhatunk. A dallam viszont változatlan maradt, így az identitáslétesítés mechanizmusai elsősorban a zene emocionális hatásaira támaszkodnak, és csak másodsorban a szöveg szemioziséban megszülető effektusokra. A két jelentésképző mechanizmus összekapcsolódása az éneklésben pedig különösen hatásos: az együtt, hangosan éneklők egyidejűleg alkotói és befogadói a dalnak, ami reflektálatlanul is a mi-élményt, az éneklő közösséggel való azonosulást eredményezi – állapítja meg a tanulmány szerzője. Míg a szöveg a kommunikatív emlékezet változásait, dinamikáját követve alakult, a dallam meghatározó mozzanatává vált a kulturális emlékezet intézmé-

<sup>3</sup> Pierre NORA, *Emlékezet és történelem között: A helyek problematikája = Emlékezet és történelem között: Válogatott tanulmányok*, szerk. és ford. K. HORVÁTH Zsolt, Budapest, Napvilág, 2011, 13–33.

<sup>4</sup> Stephan EGLAU, *Zur „Kanon-“ und „Code“-Problematik der österreichischen Nationalhymne als musikalischem Symbol österreichischer Identität*, i. m., 67–106.

nyesülésének. Az osztrák kollektív identitástudat kialakulásban nehézségeket okozott az etnikai pluralitás, ugyanis az egyes tartományok népessége saját kultúrával rendelkezett, és ez a sokféleség az osztrák kollektív tudatban is megőrződött, az osztrák önértelmezés egyik értelemalkotó mozzanata maradt.

Eglau tanulmánya összegyűjti az osztrák himnusz hagyomány alakulásának főbb mozzanatait: műfaji előzményként említhetőek az uralkodóknak írott hódoló énekek. A kollektív identitást teremtő dalok kánonjában foglal helyet már az a nemzeti dal (Nationallied), melyet II. Ferenc császár a kitartás szimbolikus énekének szánt az 1796–1797-ben folyó I. koalíciós háborúban. A dal lelkesítő ereje a közös éneklésben, illetve a dallamban rejlett, hiszen a szöveg nem szól másról, mint egyetlen személynek, a császárnak a méltatásáról. Az országnak mint a közösségképzés, az összetartozás territoriális tényezőjének csak másodlagos szerepe van, ugyanis a császár képviseli és azonosítja a birodalmat, az ő jósága és tettei révén biztosított az általános jólét az alattvalók számára. A kollektív identitástudatnak tehát nem volt territoriális aspektusa, helyette az uralkodó személye teremtette meg az összetartozás képzetét.

A himnusz dallama igen népszerűvé vált: Joseph Haydn népdalokból ismert hangsorok beépítésével komponálta, vagyis olyan zenei struktúrákból alkotta meg, melyek más dalokból már ismertek voltak, így könnyen megőrizte az emlékezet. A népdalok dallamvilágának imitációja és újrakomponálása a sokféle kulturális hagyománnyal rendelkező alattvalók körében az azonosságtapasztalatot erősítette fel. A Haydn-dallam lehetővé tette, hogy általa a mindenkori uralkodó személye meghatározó tényezőjévé váljon a kollektív identitástudat alakulásának. A dal idővel elszakadt II. Ferenc személyétől, akinek attribútumait a Lorenz Leopold Haschka által szerzett első vers még tartalmazza. Az uralkodóváltások később kialakították a formális szöveg iránti igényt, de ezek a későbbi változatok is emlékeztetnek a Haschkáéra. A császárhimnuszoknak is nevezett Haydn-himnusz az Osztrák-Magyar Monarchiában oly módon vált a közösségi identitás intézményesített médiumává, hogy a dallam révén szimbolikusan reprezentálta az uralkodó személye által garantált Habsburg birodalmi, illetve dinasztikus kontinuitást. Bár a soknemzetiségű állam kulturális egysége soha nem létezett, Ferenc József személye – uralkodásának igen hosszú évtizedei miatt – a dinasztikus alapokon álló kollektív identitás szimbolikus alakjává vált. A himnusz dallama a kollektív emlékezet kanonikus alakzataként élt tovább, és hozzájárult ahhoz, hogy a mindenkori császár személye a kulturális emlékezetben az egység garanciája legyen. Az emlékezés dallamban kódolt kanonikus állandósága a politikai folytonosságot közvetítette, de a kulturális azonosságot nem.

A Haydn-dallam és a Haschka-szöveg a dinasztikus identitást teremtő, folyton újraszövegezett himnuszok kánonképző mozzanataként egészen a Monarchia felbomlásáig létezett. Mint ahogy a tanulmányból megtudhatjuk, a Monarchia szétesésével az új típusú, republikánus identitástudat önmagát épp a monarchikustól való elkülönülésben értelmezte, és a kollektív identitástudat változásával átalakult a császárhimnuszhoz való viszony is. A kulturális emlékezet intézményesülésében akkor követke-

zett be fordulat, amikor Németország 1922-ben a Haydn-dallamra a Hoffmann von Fallersleben által írt verset tette meg nemzeti himnusszá. Az osztrák identitástudatnak a némettől való elkülönülése egybeesett a monarchikus múlt újraértésével és egy új himnuszszöveg választásával. A dallam megmaradt, de az új szöveg új interpretációt kínált. A Haydn-himnusz az öt övező dilemmák közepette emlékezhellyé vált: már nem volt többé a monarchikus identitás megélésének közege, viszont a politikai változások lehetővé és szükségszerűvé tették rajta keresztül a himnusz hagyományhoz való reflexív-kritikai viszonyulást. Az 1929-es alkotmány Ottokar Kernstock szövegével hivatalos himnusszá nyilvánította a régi dallamot. Az Anschluss után a német himnuszt, a Deutschlandsliedet játszották hivatalos alkalmakkor. A tanulmány felidéz egy történetet, amely a kulturális emlékezet nemzeti identitást teremtő erejét példázza: amikor 1938. március 11-én az osztrák rádióban játszani kezdték a német himnuszt, a rádiótechnikusok megszakították, és helyette az azonos főmotívumot tartalmazó Haydn-féle Császár-quartettet indították el. A dallamhoz ekkor már nem a monarchikus identitás vagy annak emlékezte társult, hanem a republikánus osztrák nemzeti identitás megőrzése. A második világháború után felmerült a Haydn-dallam himnuszként való megtartása, de ez nem tette volna lehetővé, hogy a nemzeti identitástudat eloldódjon a történelmi múlttól, illetve, hogy a felejtés, a kollektív amnézia intézményesüljön. Ausztria új himnusza sem dallamában, sem szövegében nem emlékeztetett a korábbi himnusz hagyományra. Mozart zenéjére Paula von Preradovic írt szöveget. Az új himnusz az identitáslétesítés olyan intézményesített formája volt, amelynek meg kellett akadályoznia az osztrák identitástudat egyfajta kontinuitását, így a kollektív identitáslétesítés nem a kulturális emlékezetre, hanem a kollektív felejtésre alapozott.

Az épített tér kulturális emlékezetet őrző alakzatairól szól Csáky Moritz tanulmánya,<sup>5</sup> mely a bécsi régi egyetemi negyed architektúrájának, utcanéveinek változásait követi nyomon, és úgy tekint a régi egyetemi negyedre, mint emlékezhelyre. A nyomon követés kifejezés médiumarcheológiai szempontból beszédes mozzanata a városdiskurzusba kapcsolódó kulturális emlékezet kutatásnak. A mai Bécs első kerületének ez a helye centrális pozícióban található, ugyanakkor kiesik a tömegturizmus átmenő forgalmából. A több évszázad alatt épülő és változó tér mint emlékezhely olvasható olyan palimpszesztusként, melynek szövegrétegei, azaz többretegű architektúrája kulturális topográfiát, illetve egyidejűleg többféle városnarratívát alkot. Csáky Moritz alapos filológiai munkát végezve tárja fel a tér kulturális szerkezetét, rámutatva arra, hogy a városi tér értelmezése szükségszerűen reflektál a város textúrájának anyagosságára, hiszen a szimbolikus jelentések értelmezése rá van utalva a médiumok anyagszerűségére. A negyedről mint a középkori tudományosság központjáról beszél, melynek létesítése nem független az akkori fejedelmi politika hatalmi diskurzusától: a 14. században a IV. Rudolf által alapított egyetemet a jezsuitakonviktus épü-

<sup>5</sup> CSÁKY Moritz, *Altes Universitätsviertel: Erinnerungsraum, Gedächtnisort, i. m.*, 257–277.

letébe integrálták Collegium Ducale néven, és a korabeli tudomány rendelkezésére bocsátották. A jezsuiták 16. századi betelepítése is politikai döntés eredménye: a rend tagjai Ferdinánd császár hívására érkeztek ide a rekatolizáció biztosítékaiként. Mindemmellett a jezsuiták voltak a bécsi iskolai nevelés és tudományosság hagyományának folytatói is. Tanítás, illetve tudomány és politika összefonódása kialakította saját épített terét, mely a várostörténet médiuma és a katolikus egyetemváros toposzának hagyományozója is lett. A hely később a humanista tudományosság központjává vált, 1554-ben pedig I. Ferdinánd a *Reformatio nova* jegyében állami ellenőrzés alá vonta, fenntartva a professzorok kinevezésének jogát. Ezzel egyidejűleg az ellenreformációnak köszönhetően a jezsuiták is kaptak két tanszéket, de majd csak 1623-ban lettek az egész egyetem birtokosai. Ezzel lehetővé vált a jezsuita kollégiumnak és az egyetemnek az architektonikai egyesítése, de úgy, hogy a Collegium Ducale épülete a „kiszolgált” képzést reprezentálta. Az épület azért nyerhetett ilyen szimbolikus jelentést, mert a térszervezés megváltoztatta architektonikai kontextusát: felépült egy épületkomplexum, mely az új kollégiumnak adott helyet, és monumentalitásával, illetve pozíciójával (a dominikánus konventtel szemközt) ellenpontosította a régit. Az épületek konkuráló jelenléte a megváltozott tudományértelmezés szimbolikus reprezentációjává is vált. A régi egyetemnegyed szakrális és *Bildungs*-terében felerősödött a dominikánusok és a jezsuiták közti versengés, melynek emlékezete megőrződött az architektúrában. A tér következő, a kulturális emlékezet újabb rétegét író változása a 18. században, a felvilágosodás idején zajlott. Jean Nicolas Jadot lotaringiai építész tervei alapján a Jezsuita tér nyugati oldalán felépült az új, állami egyetemépület. A két rend kiszorult a képzésből, aminek építészeti reprezentációja is volt. Ezzel együtt járt a tér átnevezése: *Jezsuita térből Egyetem tér* lett.

Az esettanulmány a bécsi régi egyetemi városnegyed történetét a térben létesülő emlékezet és a térszerkezet változásában zajló felejtés összjátékában beszéli el. Eszerint a város nemcsak értelmezésre szánt hely, hanem olyan médium, melyben kultúrtörténeti szempontból releváns jelenségek értelmezhetőek, a tér pedig egyidejűleg interpretálandó és interpretációs kategória. Ez az elgondolás az úgynevezett *spatial turn*, illetve *topographical turn*<sup>6</sup> jegyében olyan értelmezői stratégiák számára nyit utat, melyek a kulturális jelentések sokféleségét a kultúra topográfiájában teszik láthatóvá. A kultúratudományok térbeli fordulata a tér kategóriáját kínálja a világ jelenségeinek megtapasztalásához, értelmezéséhez. Ez a fogalomalkotó tapasztalat az 1980-as évek közepe óta van jelen reflektáltan a posztmodern kultúratudományos diskurzusban, de már a modernitás jelenségét értelmező Georg Simmel és Walter Benjamin írásai is a térre, elsősorban a nagyváros terére fókuszálva beszélnek kulturális miliőről. A *spatial turn* megalkotja saját térfogalmát, mely szerint a tér társadalmi folyamatokban keletkezik, kulturális praxisok helyeződnek el benne. Ez a térértelmezés a te-

<sup>6</sup> Vö. Doris BACHMANN-MEDICK, *Spatial turn = D. B.-M. Cultural turns: Neuorientierungen in den Kulturwissenschaften*, Hamburg, Rowohlt Taschenbuch, 2006, 284–328.

oretikusok szerint Henri Lefèbvre elméletére vezethető vissza, mely a tér létrejötte és a társadalmi cselekvésformák kölcsönösen egymást megalkotó összefüggésrendszerét határozza meg. Így a tér a *spatial turn*re reflektáló városkutatás perspektívájában is értelmeződik. A térbeli fordulat a kultúratudományokban úgy jelenik meg a diszciplináris hierarchiában, hogy a kultúrantropológia dominanciája visszaszorul az úgynevezett kultúrgeográfia javára. A tér tapasztalatszerzési formaként a térhasználat és a térelsajátítás módozatait is megalkotja, többek között saját szimbolikus reprezentációiban, mint amilyenek például a térképek. A *spatial turn* diskurzusa ennek jegyében hozza létre a *topographical turn*t, mely a tudásszerveződés rendjének metaforikus modelljeiben, például a mentális térképekben jelöli ki saját értelmező mechanizmusait. A térre koncentrálnó kultúraértelmezés a térben a kulturális emlékezet médiumát látja megjeleneni; a térbeliség metaforái, például a marginalitás, a határ, a centrum és a periféria pedig egymásba játsszák individuális és társadalmi, konkrét és imaginárius, praxis és reprezentáció dimenzióit. A kultúratudományos diskurzus nemcsak a posztmodern globalizációt értelmezi a térbeliség perspektívájából, hanem újraolvassa a modernitást is. A *spatial turn* interdiszciplináris térfelfogása tehát kultúraalkotó tényező. Az irodalomtudományban az elbeszélte tér értelmezése elsősorban nem tematikusan koncentrál a térre, hanem egy imaginárius topográfia médiumát látja benne, mely a narrációban létesül és töltődik fel szimbolikus jelentésekkel. A térkép ebben az értelemben narratív topográfiát ír.

A Csáky Moritz és Peter Stachel szerkesztésében megjelent tanulmánykötet írásai közül a recenzió csak válogatott. A bemutatott emlékezhely-értelmezések arra mutatnak rá, hogy a tér és az emlékezet feltételezik egymást. A tanulmányok a kultúratudományos emlékezetkutatás diskurzusaiba a tér topográfiai és metaforikus értelmezése révén kapcsolódnak. A szerkesztők, így Csáky Moritz több, a jelen kötethez hasonló témájú kötet szerkesztésével, illetve tanulmányával már korábban hozzájárult az emlékezetkutatás eredményeinek bemutatásához.<sup>7</sup>

<sup>7</sup> *Mehrdeutigkeit: Die Ambivalenz von Gedächtnis und Erinnerung*, hg. Moritz CSÁKY, Peter STACHEL, Wien, Passagen, 2002; *Speicher des Gedächtnisses: Bibliotheken, Museen, Archive 1-2*, hg. Moritz CSÁKY, Peter STACHEL, Wien, Passagen, 2000; Moritz CSÁKY, *Das Gedächtnis der Städte, Kulturelle Verflechtungen: Wien und die urbanen Milieus in Zentraleuropa*, Wien, Böhlau, 2010.